

ՎԱՋԳԵՆ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊԱԼԱՅԱՆ

ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅ ԹԵՄԸ ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՈՐ

այտնի է թե Անիի անկումեն հետո, ԺԱ և հաջորդ դարերում ընթացքին, հայերը գաղթեցին նաև դեպի Ղրիմ և անկե ալ դեպի Լեհաստան, ուր զորավոր գաղութներ հիմնեցին, կրոնական, մշակութային կենտրոն ունենալով Լվով (Լեմպերկ) քաղաքը։ ԺԳ և ԺԴ դարերում, մեծ թվով հայեր Լեհաստանեն դեպի հարավ, դեպի Թրանսիլվանիա և Մոլդավիա իջան ու այդ հյուրընկալ հողերում վրա հաստատուեցան, որպես առևտրականներ և արհեստավորներ։

Հայերու Մոլդավիա և Պոլսովինա*) գալու թվականը ճշգրիտ հայտնի չէ, սակայն, ուումեն երկու մեծ պատմաբաններ՝ Բ. Պ. Հաթտըու և Ն. Նորկա կհաստատեն թե համեմայն դեպս ԺԴ դարու կեսին, այսինքն ուումեն իշխանության հիմնադրումից շրջանին, հայերու ներկայությունը Մոլդավիո մեջ ստույգ է**): Ստույգ է նաև թե ԺԵ դարու սկզբին երեք հազար հայ ընտանիքներ և գաղթած են Մոլդավիա և օրվան ուումեն իշխան Ալեքսանդրու շնորհով 1401-ին հատուկ հրովարտակով հայ եպիսկոպոսություն հիմնած է Սուլավա քաղաքի մեջ։ Մինչև 1401 թվականը Մոլդավիո հայ եկեղեցիները մաս կազմած են Լեհաստանի (Լվով) հայոց թեմին։

Հիշյալ հրովարտակը 1935-ին ուումեն գիտնական մը գտավ և հրատարակեց Պուրբշի մեջ նույն տարին։

*) Պոլսովինա կոչվի Մոլդավիո հյուսիսային շրջանը, որում կենտրոնը գտնվող Սուլավա քաղաքն մինչև ԺԵ դարու կեսին Մոլդավիո մայրաքաղաքը եղած է։

**) B. P. Hajdeu, — Istoria tolerantei religioase — 1898, p. 62-64;

N. Jorga. — Patra conferinta — p. 89:

Chose d'art arménienne en Roumanie — 1935, p. 7.

ԺԾ դարուն հայ համայնքներ եղած են Մոլդավիո հետևյալ քաղաքներում մեջ — Սուլավա, Հոթին, Պոթոշան, Տորոհոյ, Վասուլի, Նաշ, Ռուման, Պաքուլ, Ֆեքշան և Չեթաթյա-Սուլայ։

Հարավային Ռումանիո հայ գաղութները, այսինքն Վալախիո և Տոպոլուճանի մեջ, հաստատված են ԺԷ դարեն սկսյալ և մանավանդ ԺԹ և Ի դարերուն, երբ թրքահայ գաղթականներու մեծ խումբեր դեպի ուումեն երկիրը եկան։

Թրանսիլվանիո հայությունը, որ Մոլդավիո հայության հնությունը ունի, և անցյալին մեջ ազգային-եկեղեցական բացառիկ առանձնաշնորհումներ վայելած է, դժբախտաբար մայր եկեղեցիեն բաժնվելով ԺԷ դարու վերջերը ու միանալով Հոմիի եկեղեցվուն, տակավին կորսնցուցած է իր ազգային նկարագիրը և ձուլված է տեղացիներու մեջ։ Այսօր Թրանսիլվանիո մեջ հազար երեք-չորս հազարի հայություն մը կա, բոլորովին հունդարացած և հեղու ամեն հայկական ապրումն։

Թրանսիլվանիո հայության կեդրոնները եղած են Կերլա (Armenierstadt), Տումպրովեն (Elisabetopol), Կեդրեն, Ֆուլմուսա և այլն։ Այս շրջաններու կաթոլիկ հայերը այսօր ալ թեմական կազմակերպություն մը ունեն, առաջնորդանիստ քաղաքը Կերլան ըլլալով։

Մոլդավիո մեջ ուրեմն, հայ թեմը կազմակերպուեցաւ 1401-ին, առաջին առաջնորդը ըլլալով Հովհաննես անունը կողդ էջմիածնական հայ եպիսկոպոս մը։ Առաջնորդական աթոռը, ժամանակ մը Սուլավայի մեջ մնալով երբ, փոխադրված է Յաշ, ուր Հայր Ալիշան 1500 թվականին ուրիշ Հովհաննես եպիսկոպոս մը կհիշե որպես առաջնորդ Մոլդավիո թեմին։ ԺԷ դարուն առաջնորդական աթոռը կրկին Սուլավա կփոխադրվի և կհաստատվի

Ռ. Արսենյան (Զամբա) հայոց վանքին մեջ Այստեղ կհիշվին Կազարոս (1624) և Անդրեաս (1641) եպիսկոպոսները որպես առաջնորդ Ավելի ուշ, առաջնորդական պաշտոն կկարին Անտոն Սերբոյենց (1651), Հովհաննես Քարիմարենց (Քերիմովիչ) և Սահակ (1669) եպիսկոպոսները: ԺԷ դարուն, Նղիա եպիսկոպոսի (1691) առաջնորդութենեն հետո, Մուտավիտ հայության թեմական կազմակերպության անկման շրջանը կսկսի, քաղաքական դեպքերու հետևանքով:

Հայտնի է միայն թե 1790-ին Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղունյանց այցելու առաջնորդ եղած է Մուտավիտ հայ եկեղեցիներուն:

Թեև ԺԷ և ԺԹ դարերու ընթացքին թեմական կեդրոնական իշխանությունը զաղրամ է գոյություն ունենալ, սակայն Մուտավիտ, Վալախիո և Տոպուլուճայի բոլոր հայ եկեղեցիները շին ու պայծառ վիճակի մեջ են ու ամեն համայնք իր քահանան ունի: Ավելին, այս շրջանին է, որ բազմաթիվ հայ եկեղեցիներ կկառուցվին կամ կվերաշինվին: Ամեն եկեղեցական համայնք վարչական ինքնավարությամբ կկազմակերպե իր ներքին կրոնա-ազգային կյանքը՝ եկեղեցիներու և դպրոցներու պահպանությամբ: Պետք չէ մոռնալ թե ԺԹ դարուն Մուտավիտ մեջ գրեթե ամեն հայ եկեղեցական համայնք ուներ նաև հայկական վարժարանը: Հայտնի եղած են այսպես Յաշլի «Դարսագաշ» վարժարանը, Ռումանի Վոդոմոնյան վարժարանը, Ֆոքշանի Սուլավայի, Պոթոշանի, Բրկուսթնայի, Պուդրեշի և այլն դպրոցները, որոնց շենքերը այսօր ալ տակավին կանան:

1850—1860 թվականներու շրջանը ռումանահայոց տեսակ մը վերածնունդի շրջանը եղած է մշակութային ու ազգային իմաստով:

1812-ին Պեսարապիան բաժնվելով Մուտավիտյան միացավ Ռուսիո. 1813-ին ռուսական կառավարությունը հայոց առաջնորդություն կհաստատե Բիշինեի մեջ: Գրիգոր եպիսկոպոս Զաքարյանց, Պեսարապիո նոր թեմի առաջին առաջնորդը, կհաջողի իր իշխանության ենթարկել նաև Մուտավիտ հայ եկեղեցիները: Սակայն, այդ կասը կհաղվի Զաքարյանց եպիսկոպոսի վախճանումեն հետո և ռումեն երկրներու հայ եկեղեցիները կշարունակին մնալ առանց մնայուն առաջնորդի մինչև 1921 թվականը:

Ռումանահայ թեմը վերակազմելու փորձեր եղած են թե Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի և թե մանավանդ Պուսո Պատրիարքարանի կողմից: սակայն բոլոր այդ փորձերը դրական հետևանք չեն ունեցած:

Այսպես, Պուսո Պատրիարքարանը 1839-ին Մուտավիտ և Վալախիա կհղեն եռաշատոր

վարդապետը, 1843-ին Գևորգ արքեպիսկոպոսը, 1880-ին, ետրեն արքեպիսկոպոս Նար-Պեյը, 1912-ին Գնեկ եպիսկոպոս Գալեմբյարյանը, բայց առանց իր նպատակին հասնելու: Ոչ ոք չէ կրցած տեղական հայության հետ լեզու գտնել ու թեմը կազմակերպել: Ռումանահայերը այդ շրջանին սխտեմատիկ կերպով մերժած են որևէ առաջնորդ ունենալ, սակայն միշտ ու անկեղծորեն հավատարիմ մնացած են Հայաստանյայց Նկեղեցվոր բարձրագույն իշխանությանը կրոնա-ազգային և ազգային տեսակետի:

1913-ին, մեծ պատերազմեն հետո, Պեսարապիան Ռումեն երկրին կցվելով, Բիշինեի առաջնորդությունը փոխադրվեցավ մայրաքաղաք, այսինքն Պուդրեշ ու այսպիսով է որ ռումանահայ թեմը կազմակերպվի սկսավ, իբր առաջնորդ ունենալով Էջմիածնա միաբան Հուսիկ Ս. վարդապետ Զոհրապյանը 1921-ին սկսյալ: Սկզբնական շրջանին բավականին լուրջ դժվարությանց բախուելի վերջ, — որովհետև Մուտավիտ որոշ համայնքներ, Կաշը մասնավորաբար, չէին ուզեր առաջնորդի հեղինակության ենթարկվի, — ռումանահայ թեմը կազմակերպվեցավ շնորհիվ թրքահայ գաղթականության ներկայության, որ իր թվով մեծամասնություն կկազմեր թեմին մեջ: 1928-ին հրատարակված դավանությանց օրենքով Հայ Նկեղեցին (Հայ-Դրիգորյան Նկեղեցի անունով) ռումեն պետության կողմից ճանչցվեցավ որպես ռումեն հողին վրա ապրած ու զարգացած պատմական եկեղեցիներեն մին, իսկ 1931 հուլիս 31-ին, բրոֆ. Նորկայի վարդապետության շրջանին, ռումեն խորհրդարանը հատով օրենք քվեարկեց Հայ Նկեղեցու թեմի ճանաչման և կազմակերպության, որ հրատարակվեցավ թագավորական հրովարտակով 30 օգոստոս 1931-ին:

Այս օրենքին հիման վրա թեմին առաջնորդը՝ Ս. Հուսիկ արքեպիսկոպոս Զոհրապյան ռումանահայ թեմի առաջնորդ անվանվեցավ 27 հուլիս 1931 թվակիր հրովարտակով:

Հուսիկ արքեպիսկոպոս Զոհրապյանի վախճանումեն ետքը (23 հուլիս 1942) առաջնորդական-աթոռ թափուր մնաց մինչև 28 նոյեմբեր 1943, երբ առաջնորդական տեղապահ ընտրվեցավ Ս. Վազգեն վարդապետ Պալճյան և որպես այդպիսին վավերացվեցավ նույն տարվո դեկտեմբերի 21-ին նախարարական որոշումով:

Ռումեն հասարակական կյանքին մեջ հայերը կարևոր դեր խաղացած են թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական և թե՛ մանավանդ

մշակութային տեսակետի Անոնց տնտեսական ղերը մեծ եղած է ԺԴ—ԺԵ դարերու ընթացքին, երբ հայ վաճառականներու ընդարձակ գործունեության շնորհիվ մեծապես օգտված է նորաստեղծ մոլոտովական իշխանությունը տնտեսապես ու քաղաքականապես Լորդ, երբ Մոլոտովի ԺԴ դարու կեսին հիմնուեցավ որպես ինքնուրույն իշխանապետություն, ան փոքրիկ երկիր մըն էր հյուսիսային լեռնային շրջանին մեջ, Ան տակավ մեծցավ ու տարածվեցավ դեպի հարավ ու դեպի արևելք, վաճառականական ճանապարհներու ուղղությամբ, ճանապարհներ, զոր հայերը բացին:

Այսպես է, որ ԺԶ դարու սկզբին մոլոտովական տիրապետությունը հասավ մինչև Տնեսթր, մինչև Դանուբ ու Սև ծով:

Հայերը իրենց ծոցն տված են նաև բազմաթիվ քաղաքական գործիչներ:

Ռումեն պատմությունը հայ ծաղումով նշանավոր իշխան մը կարճաճագրե իոն վոտը Արմյանով կամ Իոն վոտը չել Գումբիթ (1572—1574) անունով, որ կնշանակե Հովհաննես իշխան Հաւր կամ Հովհաննէս Կոխան Ահարկուն: Ան ռումեն պատմության մեջ հայրենասեր և ժողովրդանվեր մեծ իշխաններու կարգին դասված է, վասնզի թուրքերու դէմ կատաղի կռիւներ մղած է հանուն ռումեն ժողովրդի ազատության և հերոսի մահով մեռած է պատերազմի դաշտին վրա:

Մոլոտովի մեջ շատ հայեր ազնվական տիտղոսներ ստացած են ու նախարարական պաշտոններու հասած և ռումեն ազատագրական շարժումներու մեջ որոշ դեր կատարած, մանավանդ ԺԺ դարուն:

Մշակութային գետնի վրա հայերը մեծ դեմքեր տված են ռումեն ժողովրդին, մանավանդ ԺԺ դարուն, որոնց մեջ նշանավոր են — Մալուկ Ելյ Միրզայան, որպես հայտնի դիվանագետ, Վասիլ Գոնդա, ռումեն հայտնի փիլիսոփա և կրթական նախարար,

Սբիւրու Հաւեր, ռումեն դպրոցներու մեծագույն բարենորոգիչը և հիմնադիրը համագործակցական շարժման: Կառապետ Իպրիլյանու, հռչակավոր գրական քննադատ և գրական շարժման հիմնադիր, Գրիգորե Պուխիլու, մեծ իրավագետ, Հակոբ Պուխիլու, 1856—58-ի Մոլոտովի հայ վերածնունդի շարժման պարագլուխ:

Ի դարուն ռումեն կյանքի մեջ հայտնի դեմքեր են — Գրիգոր Բրանու-Յաշ, նախարար և հիմնադիր աշխատանքի նախարարության, բանակի զորավարներ՝ Զատիկ, Շահիմ, Աւրրեմովիչ, հմուտ երաժշտագետ էմանուել Զոմաբ, մեծ դերասան պետական թատրոնի՝ Յանու Բերեսու, գիտուններ Բոիշկ Պակտասար և Բոիշկ Յագուպովիչ, նկարիչ Պալրազար և այլն:

Կարծիքի նաև թե ռումեն մեծագույն բանաստեղծը՝ Միքայիլ Էմիլեսու հայ ծագում ունի: Ան ծնած է Լեհաստանին Պոթոշան գաղթած էմինովիչ անունը կրող ծնողներին:

Հին ռումանահայ հայտնի ընտանիքներու անուններ են՝ Փրունքուլ, Գարբի, Կոյլով, Կայինա, Պուխիլու, Գարազաշ, Թրանքու, Քրեստյա, Պուկտան, Չերքեզ, Սողոմոնյան, Զիոմաք, Զատիկ, Շահիմ, Գոթոքար, Փոփովիչ, Յագուպովիչ, Մալխասովիչ, Մանուկիչ, Հուտիկ, Ալաշ, Մելիք, Միսիր, Պուրտիա, Ֆերհատ, Պակտասար, Պալազար, Նուպերտ, Իպրաիլյանու, Հաճիու, Մելիտոն, Ալբրնովիչ, Սամսոնովիչ, Նավասարդ, Թոնգեիչ և այլն:

Այսօր, սակայն, այս և ասոնց նման հարյուրավոր հին հայ ընտանիքներու հետքերը միայն կան հոս ու հոն: Այս հին հայության վերջին երկու-երեք սերունդներու մեծագույն մասը բոլորովին ռումինացած են և մեզ համար կորսուած: Անոնց թիվը հավանաբար տասնյակ հազարներու կհասնի:

ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅ ԹԵՄԻ ԵԿԵՂԵՑԱ

Մինչև 1940 թիվը ռումանահայ թեմը ուներ 23 եկեղեցական համայնք: Պեսարապիո Սովետ Միության կցումով թեմն բաժնուեցան Քիշինևի, Աքքերմանի (Չեթաթյա-Ալպը), Օրհնի, Պրուցի, Հընչեշտի և Իսմայիլի եկեղեցիները: Իսկ Հարավային Տոպրուճայի Պուկարիո կցումով ռումանահայ թեմն բաժնուեցան Միլիտարեի և Պազարճըզի եկեղեցիները:

Այսօր Ռումանիո հայ թեմին մաս կկազմեն հետևյալ 15 եկեղեցական համայնքները.

1. Պալմուշի (Պուքարեստ) մեջ կրնակին

ԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐՆ ԱՅՍՕՐ

շուրջ 8.000 հայեր: Հայ եկեղեցին՝ ՎՍ. Հրեշտակապետ Գարբիել և Միքայել վերականգնված է 1910—13-ին: Նույն տեղին վրա հին եկեղեցին կար, որ 1781-ին կառուցված էր:

Համայնքը ունի սեփական գերեզմանատուն, ուր և կգտնվի ՎՍ. Գրիգոր Լուսավորիչ մատուռը, շինված և համայնքին նվիրված Տիկ. Մալվինե Մելիքի կողմից:

Պուքերեշի մեջ եկեղեցական համայնքն ունի նաև հետևյալ մշակութային-բարեսիրական հաստատությունները.—

ա) Երկսեռ յոթնամյա վարժարան մը, ուր կաշակերտեն 142 տղաներ և աղջիկներ:

բ) «Տուտյան»-ի անվան Հայ Մշակույթի Տունը՝ իր մատենադարանի և թանգարանի բաժիններով: Այստեղ մեծ սրահին մեջ տեղի կունենան դասախոսություններ և հանդիսություններ: Մատենադարանը ունի մոտ 10.000 հատոր հայերեն և օտար լեզուներով գրքեր, ձեռագրեր:

գ) Ծերանոց՝ «Աննա Մելիք»-ի անվան հաստատության մեջ, հայ ծեր ու անպաշտպան կիներու համար:

դ) Բուժարան՝ «Գր. Տեղիու»-ի անվան:

ե) Խնամատար մարմին մը, որ հայ աղքատներուն նպաստ կրճեն ամեն ամիս:

Այս բոլոր հաստատությունները իրենց հատուկ վարչությունները ունեն՝ նշանակված Պուրբեշի եկեղեցվո Քաղախան խորհուրդի կողմից և հաշվետու են անոր:

Պուրբեշի եկեղեցին ունի վեց կալվածք (շենքեր), որոնք վարձու տրված են քահանաներ՝

Տ. Իգնատիոս ավագ քահանա Քիլիմյան

Տ. Մանուկ քահանա Յազճյան

Տ. Մամբե քահանա Պեպելյան

Գավառներ այցելող՝ Տ. Հարություն քահանա Հովսեփյան:

2. Գոնսթանլյա. 1880-ին կառուցված «Ս. Աստուածածին» փայտաշեն եկեղեցին 1942-ին այրվեց, և վարժարանի մեծ սրահը վերածվեցավ եկեղեցվո, ուր կանոնավոր կերպով տեղի կունենան բոլոր պաշտամունքները:

Հայոց թիվն է 1600:

Տեղվույն երկսեռ քառամյա վարժարանը 70 աշակերտ ունի:

Հայոց գերեզմանատունը կգտնվի ընդհանուր գերեզմանատան մեջ, առանձին հողամասի վրա:

Կալվածներու թիվն է 3 շենք:

Քահանաներ՝ Տ. Համազասպ ավագ քահանա Պետիկյան

Տ. Բարկեն քահանա Քերովբեյան:

3. Կալաքը շուրջ 200 հայ բնակչությամբ ունի, մեկ եկեղեցի՝ «Ս. Աստուածածին» 1858-ին կառուցված և մեկ գերեզմանատուն: Կալվածներ՝ 7 շենք:

Կհովվե Տ. Հովհաննես քահանա Գարիպյան:

4. Պալաք. 150 հայ բնակչությամբ Եկեղեցին՝ «Ս. Աստուածածին» 1837-ին կառուցված է: Ունի նաև գերեզմանատուն: Կալվածներ՝ 3 շենք:

Կհովվե Տ. Հովհաննես քահանա Գարիպյան:

5. Ռիբեշ. 48 հայ բնակչությամբ. եկեղեցի մը ունի «Ս. Կարապետ», 1852-ին շինված և 2 շենքեր՝ որպես կալված:

Պուրբեշեն կայցելե Տ. Հովսեփյան քահանա:

6. Պապատաղ. 31 հոգի հայեր կապրին: Եկեղեցին, «Ս. Աստուածածին», կառուցված է 1897-ին:

Գոնստանցայեն կայցելե Տ. Բարկեն քահանա Քերովբեյան:

Կալվածներ՝ 2 շենքեր և 8 հեկտար վարելահող:

7. Թալաշի մեջ կապրին 80 հոգի հայեր: «Ս. Գրիգոր Լուսավորչ» եկեղեցին կառուցված է 1885-ին: Ունի 2 շենք որպես կալված:

Այցելու քահանա կերթա Պրայիայեն:

8. Սուլիմայի մեջ այժմ կբնակին 1—2 հայ ընտանիք: «Ս. Աստուածածին» եկեղեցին 1857-ին շինված է:

9. Ֆոնշան. մոտ 180 հայ բնակչությամբ, երկու եկեղեցիներ ունի, մեկը՝ «Ս. Աստուածածին» 1870-ին կառուցված, երկրորդը՝ «Ս. Գևորգ» ժէ դարուն կառուցված, որ այժմ կես ավերակ վիճակի մեջ է: Սեփական գերեզմանատուն ունի մեկ մատուռով: Կալվածներ՝ 9 շենք:

Քահանա՝ Տ. Արսեն վարժապետյան:

10. Թրկու-Օֆնա. մոտ 80 հոգի հայ բնակչությամբ: Եկեղեցին՝ «Ս. Աստուածածին» 1825-ին շինված է: Գերեզմանատունը եկեղեցու բակին մեջ է: Կալված չունի:

Տեղվույն հովիվն է Տ. Արտավազդ քահանա Սահակյան:

11. Խոման. 72 հոգի հայ բնակչությամբ: Եկեղեցին՝ «Ս. Աստուածածին» 1609-ին կառուցված է:

Հայոց գերեզմանատունը քաղաքի ընդհանուր գերեզմանատան մեջ կգտնվի:

Տեղվույն հովիվն է Տ. Տաճատ քահանա Մելքոնյան:

Կալվածներ՝ 2 շենք և 8 խանութ բնակարաններով: Շենքերեն մին եկեղեցվո բակին մեջ գտնվող նախկին հայ վարժարանի երկհարկանի մեծ շենքն է, որ այժմ զբաղեցված է ուսման երկրորդական վարժարանի մը կողմից:

12. Պալաքի մեջ կբնակին 90 հայեր: Եկեղեցին՝ «Ս. Հրեշտակապետ» 1848-ին կառուցված է: Ունի մասնավոր գերեզմանատուն: Կալվածներու թիվն է 5 շենք:

Այցելու հովիվ՝ Տ. Տաճատ քահանա Մելքոնյան:

13. Յաշը այսօր 52 հոգի հայ բնակչության ունի՝ ՎՍ. Աստուածածինն՝ եկեղեցին 1395-ին կառուցված է. ան վերանորոգված է 1782-ին և 1929-ին:

Ունի սեփական գերեզմանատուն՝ մեկ մատուռով: Կալվածներ՝ 16 շենք:

Այցելու հովիվ՝ Տ. Տաճատ քահանա Մելքոնյան:

14. Սուշավան այսօր հազիվ 100 հայ բնակիչներ ունի իր շրջականերու հետ միատեղ: Այստեղ կգտնվին երկու եկեղեցիներ և երկու վանքեր: ՎՍ. Խաչ՝ եկեղեցին կառուցված է 1521-ին և վերանորոգված վերջին անգամ 1937-ին: Այժմ լավ վիճակի մեջ է: ՎՍ. Սիմեոն՝ եկեղեցին կառուցված է 1513-ին. այժմ կիսավեր վիճակի մեջ է: ՎՍ. Աքսենյան (Ջամբա) վանքը 1551-ին կառուցված է Սուշավա քաղաքին ծայրը, շատ գեղեցիկ դիրքով. այսօր գրեթե ավերակ վիճակի մեջ է: Խոսմեն պետությունը պատմական հուշարձան հռչակած է դայն: ՎՍ. Աստուածածինն (Հաճկատար) վանքը կառուցված է 1512-ին Տոնավազ անուն հայ վաճառականի մը կողմից և մինչև այսօր մեծ համբավ ունի որպես ուխտատեղի: Բաղմաթիվ անգամներ նորոգված է և այսօր բավական լավ վիճակի մեջ կգտնվի:

Սուշավան ունի նաև հատուկ գերեզմանատուն մեկ մատուռով Բրունքով ընտանիքի կողմից շինված:

10 հունվարի 1948 թ.

Պուրոն:

Կալվածներ՝ 51 հեկտար հող և 7 շենք:

Հովիվ՝ Տ. Գնել քահանա Մանտալյան:

15. Պոքոշան. 110 հոգի հայ բնակչության մը՝ շրջականերով միատեղ:

Եկեղեցիներ՝ ՎՍ. Երրորդություն— կառուցված Ժն դարուն և վերանորոգված 1795-ին, ՎՍ. Աստուածածինն— կառուցված ԺԴ դարուն:

Գերեզմանատան մեջ կա մեկ մատուռ՝ Ավետման 1884-ին կառուցված:

Կալվածներ՝ երեք շենք:

Հովիվ՝ Տ. Մեսրոպ քահանա Պարոնյան:

Բացի այս 15 եկեղեցական համայնքներից հայեր կապրին նաև Բլոնշտ (120 հոգի), Գրայովա (50 հոգի), Ճուրճովա (40 հոգի) և շուրջ 500 հոգի ալ զանազան քաղաքներու կամ գյուղերու մեջ ցրված:

Ռուսներու մեջ մեր եկեղեցիով պատկանող ընդհանուր հայության թիվն է շուրջ 12.000 հոգի: Այս 12.000 հայերու 90%-ը նոր հայերն են, այսինքն 1893-են ասդին Թուրքիո կամ Թրքահայաստանի շրջաններեն եկածները: Կան նաև շատ քիչ թիվով կովկասահայեր:

Ըստ իրենց թվի մեծության կարելի է զանոնք դասավորել հետևյալ կերպով— ուսումնասիրողներ, քեմախցիներ, պոլսեցիներ, երզնկացիներ, Պրուսայի շրջաններ, Կեսարացիներ, պոլկարահայեր, վանեցիներ, մշակիչներ և այլն:

